

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21974> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hermans, Dagobert Bernardus Maria

Title: Middeleeuwse woontorens in Nederland : de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm

Issue Date: 2013-10-17

Hoofdstuk 8

Regionale verschillen

Inleiding

In het vorige hoofdstuk zijn de kenmerken van het ex- en interieur van de woontoren behandeld. Daarbij is de groep geïnterpreteerde woontorens als één geheel behandeld. Door die benadering ontstaat er een algemeen beeld. De vraag rijst in hoeverre er regionale verschillen zijn. In dit hoofdstuk zal daar per provincie naar worden gekeken. Daarvoor zijn de huidige provinciegrenzen aangehouden. Deze komen grotendeels overeen met de historische grenzen van de middeleeuwse vorstendommen Holland (Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland), het Sticht (Utrecht en Overijssel), Brabant (voor Nederland: Noord-Brabant) en Gelre (voor Nederland: Gelderland en deels Limburg).

Problematisch bij dit onderzoek zijn de regionale verschillen waar het gaat om beschikbaarheid van gegevens. In Utrecht bijvoorbeeld zijn meer woontorens behouden gebleven dan bijvoorbeeld in Zuid- of Noord-Holland. Uit deze laatstgenoemde provincies zijn weer meer archeologische gegevens bekend. Dit geldt ook voor bijvoorbeeld Groningen. Van de Gelderse woontorens zijn enkele voorbeelden bewaard en zijn ook topografische afbeeldingen bekend. Daardoor is in Utrecht en Gelderland vaak meer te zeggen over bijvoorbeeld het aantal bouwlagen. Ondanks het feit dat het onderzoek van woontorens wel enige regionale verschillen oplevert, is het resulterende beeld allesbehalve compleet en mogelijk soms sterk vertekend.

8.1 Aantallen woontorens

Zoals hiervoor al is aangegeven ontbreekt het in bepaalde regio's of provincies aan voldoende gegevens. Daardoor ontstaat een vertekend beeld van het aantal woontorens per provincie. Utrecht, Gelderland en Zuid-Holland springen er qua aantal uit. Toch komen de meeste woontorens in twee andere provincies voor. Noomen komt in zijn inventaris van de stinsen in Friesland op een aantal van bijna 690.¹ Voor het overgrote deel gaat het hier om woontorens en zaalstinsen. Reden voor dit grote aantal kleine kastelen is onder meer de afwezigheid van een landsheerlijk bestuur.² Grote grafelijke en landsheerlijke kastelen komen in Friesland dan ook vrijwel niet voor. Zelfs al zou het aantal van 690 optimistisch zijn, dan nog zou, wanneer het werkelijke aantal bijvoorbeeld 75% van 690 zou zijn, Friesland veruit het grootste aantal torens bevat hebben. Dat het in een groot aantal gevallen om torens gaat wordt ondersteund door archeologisch onderzoek. Wordt er een kasteel aangetroffen, dan is het vrijwel altijd een solitaire toren. Vergelijkbaar waar het gaat om het soort kastelen, maar in aantal veel kleiner is de provincie Groningen. Hier hebben naar schatting zo'n 110 steenhuizen gestaan en ook hier blijkt uit archeologisch onderzoek dat dit ook vrijwel uitsluitend solitaire torens waren.³

Een derde provincie die opvalt is de provincie Zeeland. Hier hebben veel kunstmatige heuvels gelegen, veelal ten onrechte vliedbergen genoemd. Van deze heuvels wordt nu vermoed dat het kasteelbergen zijn geweest met op de top een kleine versterking, vermoedelijk alleen een toren omgeven door een palissade, hoewel archeologische aanwijzingen daarvoor ontbreken.⁴ De geringe grootte van de heuvel en vooral de beperkte maat van het plateau boven op de heuvel liet de bouw van een groot kasteel meestal niet toe. Een uitzondering vormt bijvoorbeeld de 'Berg van Troje' te Borssele. Hier stond boven op de heuvel een rond kasteel bestaande uit een ringmuur met twee torens binnen de muur. Het aantal heuvels, ook werfjes genaamd, wordt door Van Heeringen c.s. geschat op ruim 160, maar niet zeker is dat het in al deze gevallen gaat om een (voormalig) kasteel.⁵

¹ Noomen 2009b.

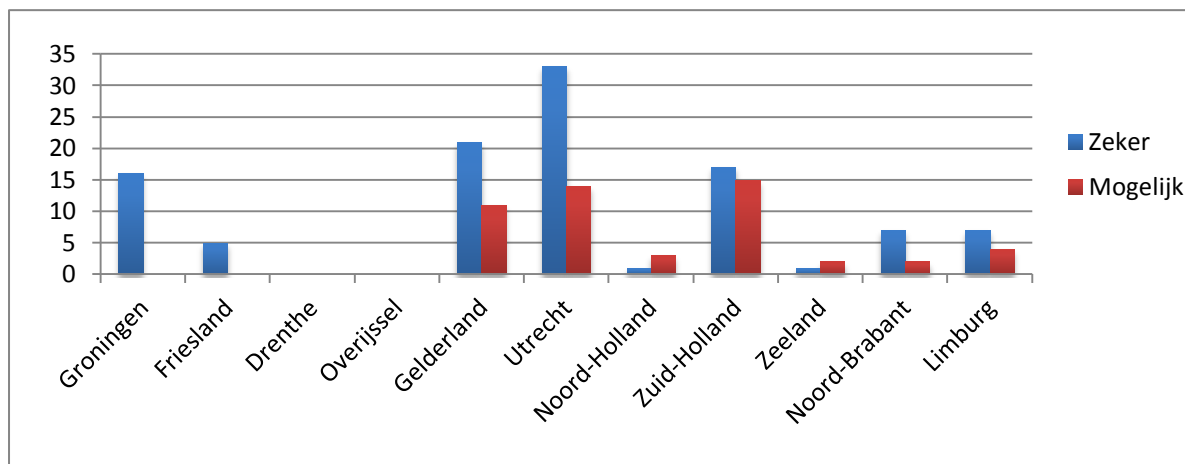
² Noomen 2009a, 12.

³ Het aantal steenhuizen is ontleend aan: <http://www.borgeningroningen.nl>, geraadpleegd op 4 februari 2012.

⁴ Van Heeringen, De Jong, Montforts et al. 2007, 250, resp. 19.

⁵ Van Heeringen, De Jong, Montforts et al. 2007, 18. De groslijst van het Kastelen Lexicon Nederland (KLN) ging uit van 315 potentiële kastelen in Zeeland. Hiervan zijn er inmiddels 60 afgevallen omdat niet met zekerheid kon worden vastgesteld of het hier daadwerkelijk om een kasteel ging. Van 85 objecten is de status nog niet zeker, het onderzoek hiernaar is nog gaande. Bron: eigen waarneming als redactielid van het KLN.

Onderstaande grafiek geeft een overzicht van het aantal onderzochte torens:

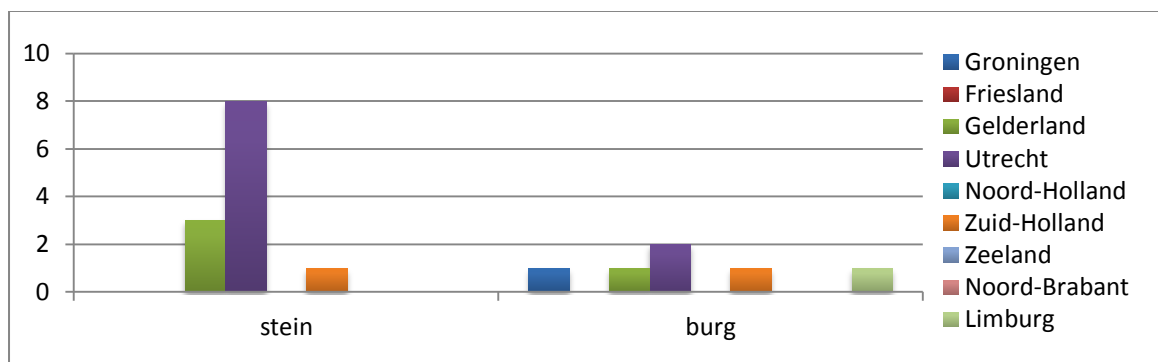

Figuur 1 Overzicht van het aantal zekere en mogelijke woontorens per provincie. Links het aantal torens

Zoals uit de grafiek blijkt, zijn in de provincies Drenthe en Overijssel tot op heden nog geen solitaire torens aangetroffen. Een verklaring hiervoor is moeilijk te geven. Het kan te maken hebben met de stand van het bouwhistorisch onderzoek in beide provincies, maar wellicht ook met de bouw van een andere kasteelvorm in deze provincies.⁶ Hier zou nader onderzoek naar gedaan moeten worden.

8.2 Benaming

De vraag kan gesteld worden of de benaming toren in de naam van het kasteel terug te vinden is. Dat blijkt vrijwel niet zo te zijn. Er zijn slechts een paar voorbeelden waarbij een woontoren ook *toren* heet. In Gelderland bevindt zich de Rode Toren - een mogelijke woontoren-, al zo genoemd in 1388, en in Limburg De Thooren - een woontoren-, voor het eerst zo genoemd in 1417. Daarnaast is er de stadstoren met de naam 'de Toren van St. Gerlach' in Maastricht, als zodanig in 1377 genoemd. Een aantal kastelen hebben het achtervoegsel 'stein' of 'burg' in de naam. Ook bij woontorens komt dit voor, zij het beperkt. In onderstaande tabel is dit weergegeven.

Figuur 2 Overzicht van het aantal woontorens met het achtervoegsel 'stein' of 'burg' per provincie. Links het aantal woontorens

Wat opvalt is dat het achtervoegsel 'burg' voor woontorens niet voorkomt in de provincies Friesland, Noord-Holland, Zeeland en Noord-Brabant en het achtervoegsel 'stein' alleen maar in Gelderland en

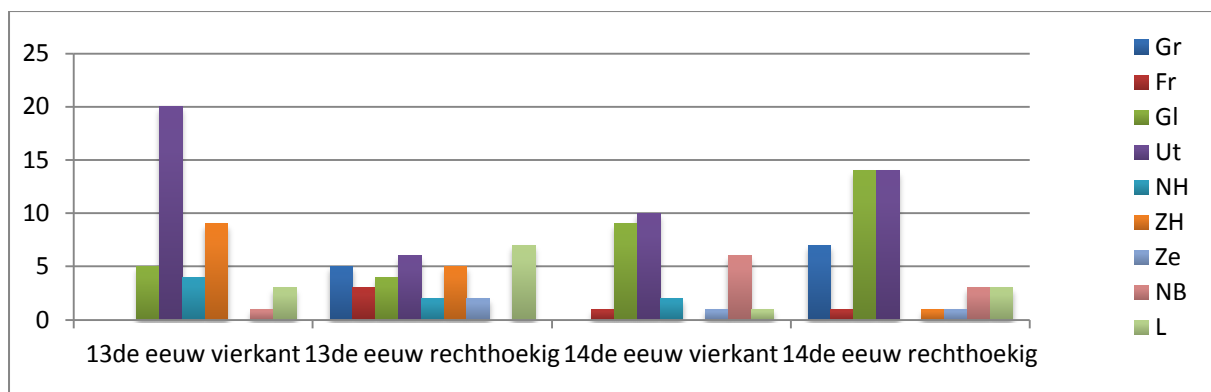
⁶ Weliswaar hebben Gevers en Mensema alle kastelen in de provincie Overijssel beschreven, maar het accent ligt in deze publicaties grotendeels op de (adellijke) bewoningsgeschiedenis. Zie Gevers en Mensema 1983, Gevers en Mensema 1995 en Gevers, Mensema en Mooijweer 2004. Het zelfde geldt voor Drenthe. Zie Bos, Hulst en Brood 1989.

Utrecht. De vraag is of er conclusies aan dit overzicht kunnen worden ontleend. Het achtervoegsel 'burg' komt bijvoorbeeld in Noord-Holland wel voor bij een aantal grotere kastelen zoals Cronenburg en Assumburg, maar of dit toeval is of niet kan niet worden nagegaan. Wat wel opvalt is dat de naam van de torens in Heenvliet vrijwel allemaal op 'stein' eindigen en de torens langs de Langbroekerwetering in Utrecht vrij vaak op 'burg' of 'stein'. Het is niet ondenkbaar dat het achtervoegsel 'burg' of 'stein' hier bewust gebruikt is om meer status te geven aan het gebouw, maar het is ook goed mogelijk dat de benaming 'stein' gewoon uitdrukte waar het kasteel uit was gebouwd, namelijk (bak)steen.

Vermeld dient te worden dat het niet in alle gevallen bekend is of de benaming van het kasteel ook uit de bouwtijd dateert. Door het ontbreken van bronnen uit die bouwtijd kan dat in de meeste gevallen niet meer worden nagegaan.

8.3 Vorm

In hoofdstuk 5 is betoogd dat de meeste woontorens in de 13de eeuw vierkant zijn. In de tweede helft van de 13de eeuw nam de bouw van rechthoekige torens toe, een ontwikkeling die zich in de 14de eeuw sterker manifesteert. Uit de daar gegeven tabel wordt duidelijk dat er in de 13de eeuw echter wel degelijk rechthoekige woontorens zijn. De vraag is of die over het hele land voorkomen of niet. In onderstaande tabel worden de vierkante en rechthoekige torens per provincie weergegeven.

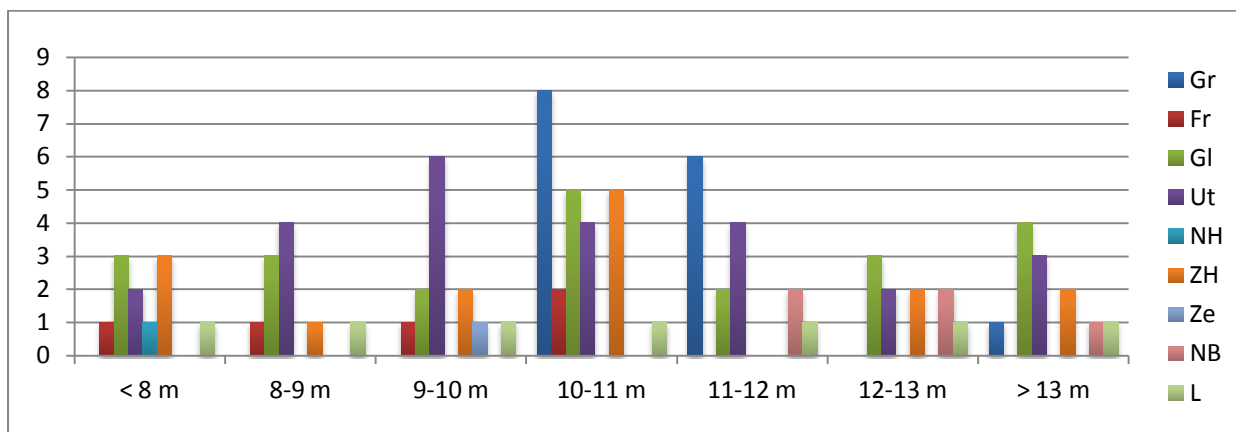
Figuur 3 Overzicht van het aantal vierkante en rechthoekige torens per provincie. Links het aantal woontorens

Uit het overzicht blijkt onder meer dat de geschetste ontwikkeling van vierkant naar rechthoekig zich in Limburg, voor zover we kunnen nagaan, niet heeft voorgedaan. Hier was de rechthoek zowel in de 13de als de 14de eeuw in de meerderheid. In Zuid-Holland is de rechthoek in de 13de eeuw in de minderheid. Heel duidelijk wordt dat de verschuiving van vierkant naar rechthoekig geheel voor rekening komt van de provincies Gelderland en Utrecht en dat de afname van de vierkante toren juist weer sterk in de provincies Utrecht en Zuid-Holland zichtbaar is.

Met enige voorzichtigheid, niet alle ooit bestaande woontorens in de behandelde gebieden zijn immers bekend, zou ook gezegd kunnen worden dat de vierkante toren in Utrecht en Zuid-Holland meer voorkomt dan de rechthoekige toren.

8.4 Maat

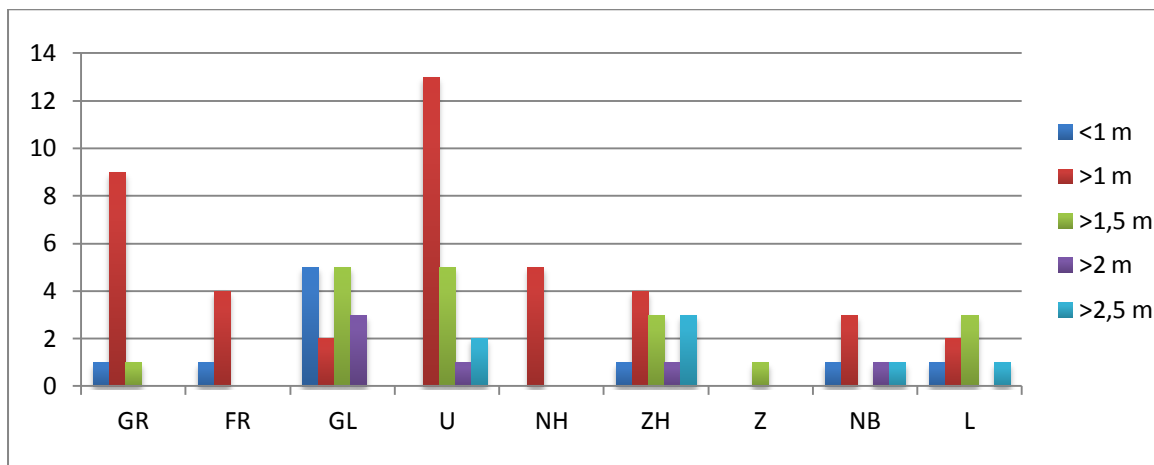
In het vorige hoofdstuk is een overzicht gegeven van de maat van de torens per kwart eeuw en van het aantal torens met een gelijke maat. Daaruit bleek dat de meeste torens een maat hebben waarvan de grootste lengte zich beweegt tussen de 8 en de 12 meter. In onderstaande tabel is het aantal torens met een gelijke maat weergegeven per provincie.

Figuur 4 Het aantal torens met een gelijke lengtemaat weergegeven per provincie. Met lengtemaat wordt hier bedoeld de maat van de zijde met de grootste maat. Links het aantal woontorens

Uit de tabel blijkt dat de kleine torens veel voorkomen in de provincies Utrecht en Zuid-Holland. Ook hier kan het beeld vertekend zijn, omdat we juist over die provincies goed ingelicht zijn over woontorens omdat ze of nog bestaan of zijn opgegraven. Een verklaring zou gevonden kunnen worden in de opdrachtgevers die mogelijk in de genoemde gebieden minder draagkrachtig waren dan elders. Voor een groot deel zijn zij namelijk afkomstig uit de niet-adellijke laag van de bevolking, de ministerialen die in de 13de eeuw weliswaar tot welvaart komen of zijn gekomen, maar op het moment dat ze besluiten een toren te laten bouwen zich slechts een kleine toren kunnen veroorloven.

8.5 Muurdikte

Figuur 5 Muurdikten per provincie. Links het aantal woontorens

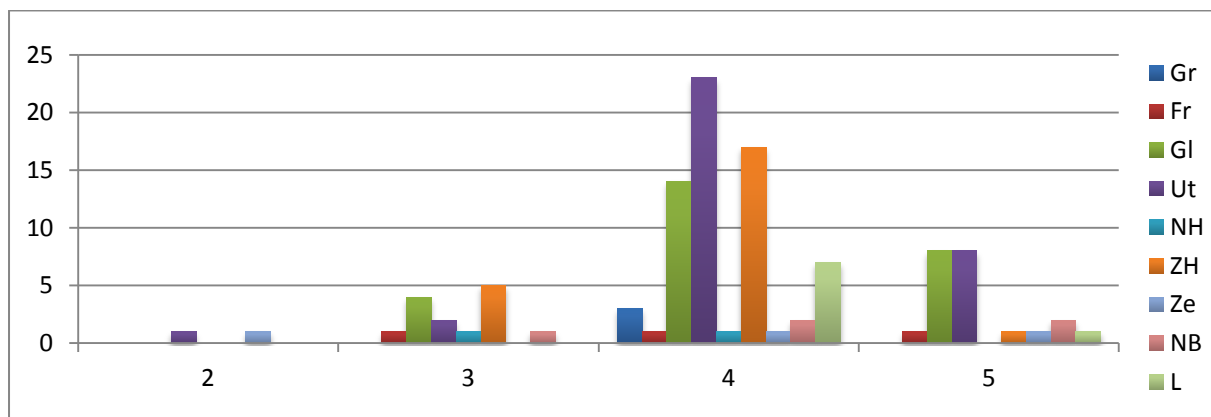
In bovenstaande tabel is de muurdikte uitgezet per provincie. Daaruit blijkt dat de torens in Friesland, voor zover daar iets over bekend is, allemaal vrij dunne muren hebben. Dit komt overeen met het beeld dat Noomen schetst dat het 'relatief bescheiden huizen waren'.⁷ Ook valt op dat relatief veel torens in Utrecht een muurdikte hebben tussen de 1 en 1,5 meter. Dit is te verklaren door de vele torens aan de Langbroekerwetering die alle vrijwel dezelfde maat hebben.

8.6 Aantal niveaus

Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat de meeste torens twee bouwlagen boven een kelder of

⁷ Noomen 2009a, 60.

kruipruimte tellen, ofwel 4 niveaus. In onderstaande tabel is het aantal niveaus per provincie weergegeven.

Figuur 6 Het aantal niveaus per provincie. Links het aantal woontorens

Ook hier wordt het beeld vertroebeld doordat bijvoorbeeld in Zuid-Holland vrij veel torens alleen uit archeologisch onderzoek bekend zijn, waardoor het vaak niet bekend is over hoeveel niveaus ze beschikten. Veel van deze torens zijn ook in de 14de eeuw verdwenen, ruim voor het voorkomen van topografische afbeeldingen. Toch lijkt uit de tabel op te maken dat er afgezien van het aantal torens geen grote verschillen zichtbaar zijn tussen de verschillende provincies. Alleen in Limburg lijken de torens overwegend 4 of 5 niveaus te hebben, maar hieraan kunnen geen conclusies worden verbonden omdat ook hier van veel torens alleen nog de kelder wordt aangetroffen en de gegevens ook hier niet aangevuld kunnen worden met topografisch materiaal. Het beeld is dus alleen ontleend aan die torens die nog tot de volle hoogte aanwezig zijn en die dus in dit geval wat meer bouwlagen hebben dan elders.

Conclusie

Zoals in de inleiding al is aangegeven wordt het onderzoek bij het beantwoorden van de vraag of er regionale verschillen zijn in de bouw van woontorens sterk gehinderd door de beperkte en per provincie sterk verschillende hoeveelheid gegevens.

Uit de tabellen blijkt steeds weer dat Utrecht en Zuid-Holland er qua aantallen ruim boven uit steken. Dat is niet verwonderlijk, over die provincies zijn we het best ingelicht. Met dit gegeven in het achterhoofd kunnen dus wel enige verschillen per provincie worden aangeduid, maar door het beperkte en willekeurige gegevensbestand blijft het beeld sterk vertekend.

Zo blijken de meeste torens in Groningen, Noord-Holland en Utrecht een muurdikte te hebben tussen de 1 en 1,5 meter. In Gelderland heeft een groot deel een dikte minder dan 1 meter of een dikte tussen de 1,5 en 2 meter. Wat betreft de grootte van torens lijken de grote torens relatief veel voor te komen in Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. De verschuiving van vierkant naar rechthoekig lijkt zich ook grotendeels te hebben voorgedaan in Zuid-Holland en Utrecht.